

Про сутність нового етапу адміністративної реформи в Україні

Курінний Є. В.

доктор юридичних наук, професор

Запорізький національний університет

вул. Жуковського, 66, Запоріжжя, Україна

Anastasiaeland@gmail.com

Ключові слова: *адміністративне право, адміністративна реформа, поствоєнний етап, реформа адміністративного права, владна модель, формати реформи.*

Статтю присвячено актуальній проблемі – загальній характеристиці та сутності післявоєнного етапу адміністративної реформи в Україні.

Зокрема наголошується, що адміністративна реформа займає одне з провідних місць у переліку системних трансформаційних процесів, що відбуваються у всіх державних утвореннях, керівництво яких не тільки усвідомлює необхідність змін у чинних владних механізмах, а й бажає втілювати їх у життя не зважаючи на інколи негативне сприйняття окремих кроків широким суспільним загалом.

Зазначається, що майже чверть століття тому – 22 липня 1998 року, Президентом України був підписаний Указ № 810/98 «Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні». У її положеннях, під адміністративною реформою пропонувалося розуміти вид політико-правової реформи, яка здійснюється у сфері виконавчої влади і стосується як її організаційної структури, функцій, кадрового забезпечення, так і взаємовідносин з місцевим самоврядуванням.

Звертається увага, що результати довоєнних етапів проведення заходів адміністративної реформи, неможливо оцінити однозначно. З одного боку в Україні функціонує власна модель державно-владного апарату, а з іншого – його складові механізми, знаходячись під негативним впливом неформалізованої кланово-олігархічної кумівсько-сімейної системи, не тільки у повній мірі не в змозі виконувати ті стратегічні цілі і завдання, що зафіксовані у Концепції адміністративної реформи в Україні далекого 1998 року, а й не можуть належним чином реалізовувати поточні задачі без випадків збоїв у своїй роботі, що виникають насамперед внаслідок хронічного казнокрадства і корупції.

Наголошується, що поствоєнний період українського життя буде очікуємо важким і задалегідь непередбачуваним. Він потребуватиме максимальної організації та самовіддачі, як з боку переважної більшості звичайних громадян, так й представників усіх рівнів та структур влади. У цей непростий період, ефективна владна діяльність має поєднуватися з не менш дієвими системними соціальними трансформаціями, серед яких особливе місце належатиме адміністративній реформі, головними особливостями якої будуть: її базування не на монорівневій «державоцентристській», а на поліструктурній «соціоцентристській» ідеології адміністративного права; її фундаментальність та первинність по відношенню до інших різновидів споріднених реформ (політичної системи, оборонно-безпекової сфери, правоохоронної діяльності, охорони здоров'я, освіти, тощо); підготовка та прийняття її нової концепції з фіксацією сучасної владно-управлінської моделі, функціонування якої забезпечує безальтернативність повної та своєчасної реалізації об'єктивно існуючих суспільних потреб; суттєве збільшення мілітарної складової у переліку цілей і завдань даної реформи; чітко визначений часом особливий порядок режиму організації та здійснення державної влади

на деокупованих територіях; поступова адаптація адміністративного законодавства до відповідного законодавства ЄС з урахуванням особливостей післявоєнного періоду в Україні.

За таких умов мають змінитися не тільки цілі та завдання адміністративної реформи в Україні, а й її сутність, яка полягатиме у фактичній заміні збанкрутілої чинної владної моделі, на принципово нову парадигму влади, функціонування якої має спрямовуватися на повну і своєчасну реалізацію об'єктивно існуючих суспільних потреб у всіх значущих та важливих складових життя українського суспільства і держави.

Констатується, що у післявоєнний період, адміністративна реформа в Україні не повинна здійснюватися за локальним підходом, її заходи мають реалізовуватися лише у повному (загальному), комплексному форматі. Також, повномасштабний формат зазначених трансформаційних процесів можливий у двох варіантах – шляхом формування нової владної моделі без суттєвих змін чинної української цивілізаційної парадигми, і навпаки – з цілеспрямованими заходами щодо заміни даної парадигми.

On the essence of a new stage in Ukraine's administrative reform

Kurinni Ye. V.

Doctor of Law, Professor Zaporizhzhia National University

Zhukovskoho str., 66, Zaporizhzhia, Ukraine

Anastasiaeland@gmail.com

Key words: *administrative law, administrative reform, post-war stage, administrative law reform, power model, reform formats.*

The article is devoted to the current problem – the general characteristics and essence of the post-war stage of administrative reform in Ukraine.

In particular, it is emphasized that administrative reform is one of the priorities in the list of systemic transformational processes that occur in all state entities, the executives of which not only realize the need for changes in the current governance mechanisms but also strive to turn them into reality despite the sometimes negative vision of individual steps by the general public.

It is noted that almost a quarter of a century ago – on July 22, 1998, the President of Ukraine signed Decree No. 810/98 “On Measures to Implement the Concept of Administrative Reform in Ukraine”. In its provisions, administrative reform was proposed to be understood as a type of political and law reform, which is carried out in the executive branch and concerns its organizational structure, functions, staffing, and relations with local self-government.

The author highlights that the results of the pre-war stages of administrative reform measures cannot be unambiguously assessed. On the one hand, Ukraine has its own model of the machine of government, and on the other hand, its components, being under the negative influence of the informalized clan-oligarchic crony-family system, not only cannot fulfill those strategic goals and tasks enshrined in the 1998 Concept of Administrative Reform in Ukraine in full but also cannot properly implement current tasks without performance failures arising primarily from treasury looting and corruption.

It is emphasized that the post-war period of Ukrainian life will be difficult and unpredictable in advance. It will require maximum organization and commitment from the vast majority of ordinary citizens and representatives of all levels and structures of power. During the troubled period, effective governance should be combined with equally effective systemic social transformations, among which a special place will belong to administrative reform, the main features of which are as follows: it is based not on a one-level “state-centered” but a polystructural “sociocentric” ideology of administrative

law; its fundamentality and primacy towards other types of related reforms (political system, defense and security sector, law enforcement, health care, education, etc.); drafting and adoption of its new concept with the fixation of a modern power-managerial model, the functioning of which provides no alternative to the full and timely implementation of objectively existing social needs; a significant increase in the militaristic component in the list of reform's goals and objectives; a well-timed specific regime for the organization and exercise of state authority in the deoccupied territories; gradual adaptation of administrative legislation to the relevant EU laws taking into account the particularities of Ukraine's post-war period.

Under such conditions, not only the goals and objectives of administrative reform in Ukraine but also its essence should change. It will involve the actual replacement of the bankrupt current power model with a fundamentally new paradigm of power, the functioning of which should be aimed at the full and timely implementation of objectively existing social needs in all significant and important components of the life of Ukrainian society and the state.

The author holds that in the post-war period, Ukraine's administrative reform should not be carried out under a local approach, and its measures should be implemented only in a full (general) and comprehensive format. The full-scale format of the mentioned transformational processes is possible in two versions – by shaping a new power model without significant changes in the current Ukrainian civilization paradigm, and vice versa – with purposeful measures to replace this paradigm.

Адміністративна реформа займає одне з провідних місць у переліку системних трансформаційних процесів, що відбуваються у всіх державних утвореннях, керівництво яких не лише усвідомлює необхідність змін у чинних владних механізмах, а й бажає втілювати їх у життя, не зважаючи на інколи негативне сприйняття цих кроків широким суспільним загалом.

Адміністративну реформу небезпідставно можна назвати майже постійним явищем, бо потреба в удосконаленні окремих складових державно-владної системи виникає у той чи інший період життя суспільства і держави (наприклад, реформи у сфері державної (публічної) служби, освіти, охорони здоров'я, національної безпеки, громадського порядку, оборони, тощо).

Заходи згаданих трансформаційних процесів враховуючи їх перманентність можуть відбуватися як у локальному, так й у загальному (повному) форматах: перший, характеризується змінами в окремих сферах (галузях) соціального життя; другий – усього державно-владного апарату (насамперед владно-управлінської системи). Необхідність у загальному форматі, постає перед конкретною країною після таких епохальних подій, як зміна соціально-політичного ладу, здобуття незалежності або відбиття воєнної агресії з боку колишньої метрополії, що ніяк не змиритись з об'єктивним перебігом подій історичного сьогодення.

Належне забезпечення суспільних потреб щодо вдосконалення роботи механізмів держав-

но-владного апарату та реалізація покладених на них завдань та функцій безпосередньо втілюється у життя органами виконавчої влади – урядом та його відповідними структурами. Державно-управлінські відносини, що впливають із згаданих вище потреб, виходячи зі змісту предмета адміністративного права, належать до сфери дії норм даної галузі українського права, а також предметів, допоміжних до неї спеціальних та комплексних галузей права, таких як фінансове, земельне, водне, лісове та ін.

Питання інтенсифікації заходів адміністративної реформи (особливо у її загальному форматі) поступово набуватимуть своєї актуальності у поствоєнний період, коли перед Україною поставнуть нові задачі та виклики, як локально-похідного, так й стратегічного характеру, розв'язання яких потребуватиме швидких, компетентних та результативних дій з боку державних керівників, які неможливі без потужної, авторитетної, ефективно функціонуючої без зашкалюючих показників таких негативних явищ, як корупція та казнокрадство.

Для обрання правильного вектору подальших досліджень та зміцнення наукового обґрунтування розв'язання порушеної проблеми, на мою думку доречним використати потенціал науки українського адміністративного права. Зокрема, науково-теоретичною основою цього дослідження мають стати праці таких визнаних представників адміністративно-правової науки як: В.Б. Авер'я-

нов, Ю.П. Битяк, І.П. Голосніченко, Р.А. Калюжний, В.К. Колпаков, Т.О. Коломоєць, А.Т. Комзюк, В.Я. Настюк, О.І. Харитовнова та ін.

Враховуючи актуальність та комплексність порушеного питання, існування значних перспектив його подальшого дослідження та інтересу до нього з боку інших колег-науковців, **метою** даної роботи має стати розгляд особливостей та сутності нового етапу адміністративної реформи в Україні.

На початку викладення основного матеріалу, необхідного зазначити, що майже чверть століття тому – 22 липня 1998 року, Президентом України був підписаний Указ № 810/98 «Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні».

У положеннях Концепції, під адміністративною реформою пропонувалося розуміти вид політико-правової реформи, яка здійснюється у сфері виконавчої влади і стосується як її організаційної структури, функцій, кадрового забезпечення, так і взаємовідносин з місцевим самоврядуванням.

За мету адміністративної реформи ставилося поетапне створення такої системи державного управління, що забезпечить становлення України як високорозвинутої, правової, цивілізованої європейської держави з високим рівнем життя, соціальної стабільності, культури та демократії, дозволить їй стати впливовим чинником у світі та Європі. Також, метою даної реформи було формування системи державного управління, яка стане близькою до потреб і запитів людей, а головним пріоритетом її діяльності буде служіння народом, національним інтересам. Ця система державного управління мала б буди підконтрольною народом, прозорою, побудованою на наукових принципах і ефективною.

Для досягнення мети адміністративної реформи в ході її проведення планувалося розв'язання таких завдань як: формування ефективної організації виконавчої влади як на центральному, так і на місцевому рівнях управління; формування сучасної системи місцевого самоврядування; запровадження нової ідеології функціонування виконавчої влади і місцевого самоврядування як діяльності щодо забезпечення реалізації прав і свобод громадян, надання державних та громадських послуг; організація на нових засадах державної служби та служби в органах місцевого самоврядування; створення сучасної системи підготовки та перепідготовки управлінських кадрів; запровадження раціонального адміністративно-територіального устрою.

Передбачалося, що адміністративна реформа повинна здійснюватися у кількох напрямках. Перший – це створення нової правової бази, що регламентуватиме державне управління в Україні. Другий – це формування нових інститутів, організаційних структур та інструментів здійснення держав-

ного управління. Третій – це кадрове забезпечення нової системи державного управління. Четвертий – це зміцнення та формування нових фінансово-економічних основ функціонування державного управління. П'ятий – це наукове та інформаційне забезпечення системи державного управління, формування механізмів наукового та інформаційного моніторингу її функціонування [1].

У тому ж 1998 році, під час проведення Першої національної наукової конференції «Адміністративне право: сучасний етап і напрямки реформування» м. Яремче 18–21 червня 1998 року) була схвалена Концепція реформування адміністративного права України, подальша реалізація якої детермінувала необхідність підготовки нової доктрини даної фундаментальної галузі вітчизняного права, в основі якої на думку видатного українського вченого-правника Авер'янова В.Б. має бути покладена протилежна «державоцентристській» – «людиноцентристська» – ідеологія, згідно з якою держава повинна, умовно кажучи, «служити» інтересам громадян... Суспільна роль адміністративного права вбачається не суто «управлінською» (а тим більше не суто «юрисдикційною»), а переважно «обслуговуючою» [2, с. 11–12].

Під час завершення першої каденції президентства Л. Кучми, були здійснені початкові організаційні заходи щодо формування сутності, цілей, завдань адміністративної реформи в Україні. Насамперед, ця важлива системна трансформація була спричинена зміною суспільно-політичного ладу та проголошенням незалежності України, що набуло відповідного нормативно-правового закріплення у положеннях прийнятої 28 червня 1996 року – Конституції України. Також, за часів дворазової каденції другого українського президента були закладені основи неформальної кланово-олігархічної корупційно-сімейної системи (далі КОКС-система), антисуспільні цілі та принципи якої поступово стали домінувати у діяльності державно-владного апарату та фактично блокували темпи всебічного і належного розвитку економічної, соціально-культурної та адміністративно-політичної складових України. За формою основні владні інститути цілком відповідали чинним західним структурам, а за змістом функціонування все більше тяжіли до аналогів північно-східного сусіда з їх кричущими корупцією та казнокрадством. Саме у цей період почали зароджуватися суперечності між задекларованими з боку влади демократичними цінностями та де факто пануючими у суспільстві та державі соціальною несправедливістю, обманом, непотизмом, корупцією і казнокрадством.

Зважаючи на змішаний тип сучасної української республіки (президентсько-парламентської або навпаки), фактор всенародного обрання президента

України має вирішальне значення та майже завжди забезпечує домінування найвищої посадової особи у владній системі нашої країни. Тому, етапи реалізації заходів адміністративної реформи в Україні збігаються з періодами перебування при владі конкретного українського президента.

Наступний, другий етап адміністративної реформи пов'язується з президенством В. Ющенка. Так, Указом Президента України № 340/2006 від 3 травня 2006 року «Про деякі питання впорядкування діяльності консультативно-дорадчих органів при Президенті України», було перейменовано Національну раду з питань державного будівництва, місцевого самоврядування і регіонального розвитку у Національну раду з питань державного управління та місцевого самоврядування. Крім того, ліквідовано: державну комісію з проведення в Україні адміністративної реформи; комісію з питань адміністративно-територіального устрою; комісію з питань формування кадрового резерву на керівні посади державних службовців; міжвідомчу комісію з питань реформування правоохоронних органів; національну раду з питань адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу; раду з питань реформування судової системи України.

Під час третього етапу, Президент України В. Янукович, 9 грудня 2010 року затвердив Указ № 1085/2010 «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади», яким передбачалося замість 112 центральних органів виконавчої влади утворити 72. Крім того, за часів згаданого керівника, було створене державне господарське об'єднання «Укроборонпром», з подальшою діяльністю якого пов'язані численні корупційні скандали. Також, не можна не пригадати про ті значні збитки і шкоду в оборонній та безпековій сферах України, які були завдані за часів президенства вказаної особи, коли центральний апарат СБУ та МО України функціонували під фактичним кураторством спецслужб РФ.

Четвертий етап адміністративної реформи, характеризується продовженням тенденції щодо скороченням урядових структур. Так, постановою Кабінету Міністрів України № 442 від 10 вересня 2014 року «Про оптимізацію системи центральних органів виконавчої влади» число міністерств скоротилося до 20, а кількість контролюючих органів зменшилося з 56 до 27. Крім того, помітною подією у цьому трансформаційному процесі, можна вважати підписання 10 грудня 2015 року Президентом України П. Порошенком Закону України № 889-VIII «Про державну службу». Однак, не зважаючи на початок триваючої з лютого 2014 року російської воєнної агресії (окупації АР Крим та частин Донецької і Луганської областей), під час каденції п'ятого українського президента виникали чис-

ленні корупційні скандали під час закупівлі зброї для ЗСУ, не здійснено реальних кроків щодо побудови в Україні нового патронного заводу замість втраченого у м. Луганську аналогічного підприємства, а також штучно почало загальмовуватися виробництво вітчизняного оперативно-тактичного ракетного комплексу «Сапсан» (бюрократичні перешкоди, судові рішення, тощо).

Під час президентської каденції чинного глави держави В. Зеленського, суттєвими кроками п'ятого етапу адміністративної реформи можна вважати подальшу оптимізацію системи центральних органів виконавчої та початок реальної децентралізації влади в Україні. Нажаль, з моменту розширення російської агресії – 24 лютого поточного року, відповідні трансформаційні заходи в нашій державі були фактично згорнуті. До початку повномасштабного вторгнення РФ, у сфері оборони також спостерігалися недофінансування та неповна реалізація запланованих заходів, однією з головних причин якої – істотні проблеми з виконанням державного оборонного замовлення.

Результати довоєнних етапів проведення заходів адміністративної реформи, не можливо оцінити однозначно. З одного боку в Україні функціонує власна модель державно-владного апарату, а з іншого – його складові механізми знаходячись під негативним впливом неформалізованої КОКС-системи не тільки у повній мірі не в змозі виконувати ті стратегічні цілі і завдання, що зафіксовані у Концепції адміністративної реформи в Україні далекого 1998 року, а й не можуть належним чином реалізовувати поточні задачі без випадків збоїв у своїй роботі, що виникають насамперед внаслідок хронічного казнокрадства і корупції. Навіть в умовах війни, що триває, можна навести десятки виявлених прикладів розкрадання і неправомірної торгівлі товарами з переліку отриманих гуманітарних поставок наших держав-партнерів. Причому географія подібних неподобств – від Львову до Запоріжжя, тобто охоплює територію усєї країни – від відносно спокійного тилового міста та до майже прифронтового обласного центру.

Численні приклади домінування реалізації власних меркантильних інтересів серед нашого чиновництва можна було зустріти й у попередні роки (чого варта минулорічна порада естонської президентки Крісті Кальюлайд бізнесу своєї країни не вкладати гроші в Україну, а тільки торгувати з нею, через брак реформ в нашій країні [3]).

З часу початку декларування системних реформ в Україні (серед яких адміністративній реформі належить ключове місце) пройшло майже 25 років, у результаті їх суперечливої половинчастості та фактичного неуспіху, наша держава стала однією найбільш біднішою країною Європи

(з показником ВВП на 1 січня 2021 року 4960 дол. на душу населення ми випереджали лише Грузію – 4807 дол., Молдову – 4791 дол. та Вірменію – 4594 дол. [4]).

Наша економічна слабкість та соціально-політична вразливість у значній мірі сприяли тому, що ми стали об'єктом розширеної агресії з боку псевдо братерського сусіда наприкінці лютого 2022 року. І тільки завдяки мужності та героїзму своїх захисників, а також військовій і економічній допомозі з боку західних демократій, Україна протягом семи місяців чинить гідний опір та надає відсіч більш сильнішому противнику.

Після нашої перемоги над ворогом, а у це вірять 98 відсотків опитаних українських громадян [5], постане нагальна необхідність у відновленні сотень і тисяч зруйнованих сіл, селищ, міст, інфраструктурних об'єктів, розмінуванні десятків тисяч гектарів української землі, а також поновленні керівництва розшматованою війною державою.

Зазначене управління вже не можна бути здійснювати на довоєнних засадах. Суспільство з відкритими, незагоєними соціальними ранами, навряд чи з байдужістю реагуватиме на неправду, несправедливість чи будь-якій інший прояв владного свавілля.

Поствоєнний період українського життя буде очікуємо важким і заздалегідь непередбачуваним. Він потребуватиме максимальної організації та самовіддачі як з боку переважної більшості звичайних громадян, так й представників усіх рівнів та структур влади. У цей непростий період ефективна владна діяльність має поєднуватися з не менш дієвими системними соціальними трансформаціями, серед яких особливе місце належатиме адміністративній реформі, головними особливостями якої будуть: її базування не на монорівневій «державоцентристській», а на поліструктурній «соціоцентристській» ідеології адміністративного права; її фундаментальність та первинність по відношенню до інших різновидів споріднених реформ (політичної системи, оборонно-безпекової сфери, правоохоронної діяльності, охорони здоров'я, освіти, тощо); підготовка та прийняття її нової концепції з фіксацією сучасної владно-управлінської моделі, функціонування якої забезпечує безальтернативність повної та своєчасної реалізації об'єктивно існуючих суспільних потреб; суттєве збільшення мілітарної складової у переліку цілей і завдань даної реформи; корегування чинного формату реалізації інституту адміністративної юстиції, шляхом запровадження її змішаного варіанту; чітко визначений часом особливий порядок режиму

організації та здійснення державної влади на деокупованих територіях; її постійний та органічний зв'язок з новітньою доктриною адміністративного права, теоретичні положення якої допомагатимуть вирішувати існуючі практичні проблеми у сфері владно-управлінської діяльності (суттєве підвищення професійних, морально-ціннісних та ідеологічних вимог до кандидатів на посади державних (публічних) службовців); поступова адаптація адміністративного законодавства до відповідного законодавства ЄС з урахуванням особливостей післявоєнного періоду в Україні.

За таких умов мають змінитися не тільки цілі та завдання адміністративної реформи в Україні, а й її сутність, яка полягатиме у фактичній заміні збанкрутілої під впливом неформалізованої КОКС-системи чинної владної моделі, на принципово нову парадигму влади, функціонування якої має спрямовуватися на повну і своєчасну реалізацію об'єктивно існуючих суспільних потреб у всіх значущих та важливих складових політичного, економічного та соціально-культурного життя українського суспільства і держави.

Нова сутність адміністративної реформи, не суперечить її визначенню у редакції 1998 року, вона тільки розширює уяву про її масштаби та змістовні пріоритети, надає можливість правильно визначити світоглядно-ідеологічну основу (фундамент) як для переважної більшості громадян, так й для суспільства і держави в цілому.

На підставі викладеного, слід **констатувати**, що у післявоєнний період, адміністративна реформа в Україні не повинна здійснюватися за локальним підходом, її заходи мають реалізовуватися лише у повному (загальному), комплексному форматі та стосуватися не тільки організації та функціонування владних інститутів, а також основних структур громадянського суспільства як самоврядної організації небайдужих, соціально активних громадян, що наділені реальними можливостями впливу на публічно відкриті органи влади, шляхом дієвої участі у їх формуванні та постійного контролю за їх діяльністю. Також, повномасштабний формат зазначених трансформаційних процесів можливий у двох варіантах – шляхом формування нової владної моделі без суттєвих змін чинної української цивілізаційної парадигми, і навпаки – з цілеспрямованими заходами щодо заміни даної парадигми. На мій погляд, кращим є другий підхід, бо він фактично виключає ризики повернення до, поки що, домінуючих зараз в Україні неефективних схем пострадянської моделі організації влади.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні : Закон України від 28.05.2006 № 340/2006. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810/98#Text>

2. Авер'янов В. Нова доктрина українського адміністративного права: концептуальні позиції. *Право України*. 2006. № 5. С. 11–17.
3. Сидоренко С. Президентка Естонії: Україні знадобиться зо 20 років для готовності до членства в ЄС. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/interview/2021/08/25/7126983/>
4. ВВП на душу населення. URL: https://www.prostobank.ua/world/spravochniki/vvp_na_dushu_naseleniya
5. Тищенко К. 98% українців вірять у перемогу, 91% підтримують Зеленського – опитування. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/08/11/7362903/>

REFERENCES

1. Verkhovna Rada of Ukraine (2006) Pro zakhody shchodo vprovadzhennia Kontseptsii administratyvnoi reformy v Ukraini: Zakon Ukrainy vid 28.05.2006 № 340/2006 [On Measures to Implement the Concept of Administrative Reform in Ukraine: the Law of Ukraine as of 28.05.2006 No. 340/2006]. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810/98#Text>
2. Averianov V. (2006) Nova doktryna ukrainskoho administratyvnoho prava: kontseptualni pozysyii [New doctrine of Ukrainian administrative law: conceptual positions]. *Pravo Ukrainy*, no. 5, pp. 11–17.
3. Sydorenko S. Prezydentka Estonii: Ukraini znadobysia zo 20 rokiv dlia hotovnosti do chlenstva v YeS [The President of Estonia: Ukraine needs about 20 years for joining the EU]. Retrieved from: <https://www.eurointegration.com.ua/interview/2021/08/25/7126983/>
4. VVP na dushu naseleniya [GDP per capita]. Retrieved from: https://www.prostobank.ua/world/spravochniki/vvp_na_dushu_naseleniya
5. Tyshchenko K. 98% ukraintsiv viriat u peremohu, 91% pidtrymuiut Zelenskoho – opytuvannia [98% of Ukrainians believe in victory, 91% support Zelenskyi – a survey]. Retrieved from: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/08/11/7362903/>